

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

Mykolo Römerio 120-osioms metinėms

LIETUVIŲ
ATGIMIMO ISTORIJOS
STUDIJOS

13

Mykolas Römeris

VILNIUS

Saulabrolis

1996

UDK 947.45
Li-191

REDAKCINĖ KOLEGIJA:

Antanas Kulakauskas
Česlovas Laurinavičius
Raimundas Lopata
Rimantas Miknys
Egidijus Motieka (vyriausiasis redaktorius)
Vladas Sirutavičius
Darius Staliūnas

Giedrius Subačius
Antanas Tyla

SUDARYTOJAI:

Egidijus Motieka
Rimantas Miknys
Vladas Sirutavičius
Raimundas Lopata

*Redakcinė kolegija dėkoja Lietuvos istorijos institutui ir
Atviros Lietuvos fondui,
prisidėjusiems prie knygos išleidimo.*

©Lietuvių Atgimimo istorijos studijos, 1996
©Lietuvos istorijos institutas, 1996

ISSN 1392-0391
ISBN 9986-814-02-2

TURINYS

PRATARMĖ	7
I. STRAIPSNIAI. STUDIJS.	
<i>Vytautas Aleksiejūnas</i> IŠ RŌMERIŲ GIMINĖS GENEALOGIJOS	10
<i>Steponas Deveikis</i> RŌMERIŲ BAGDONIŠKIS	16
<i>Mindaugas Maksimaitis</i> MYKOLO RŌMERIO KELIAS Į PILIETIŠKUMĄ	24
<i>Zbigniew Solak</i> MICHAŁ RŌMER I MASONERIA WILEŃSKA (1911–1915)	35
<i>Raimundas Lopata</i> ANTRASIS TAUTŲ PAVASARIS IR MYKOLO RŌMERIO LDK ATKŪRIMO KONCEPCIJA	46
<i>Vladas Sirutavičius</i> DVI LIETUVIŲ TAUTINIO ATGIMIMO INTERPRETACIJOS (MYKOLAS RŌMERIS IR JUOZAPAS ALBINAS HERBAČIAUSKAS)	54
<i>Saulius Pivoras</i> LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS (LDK) ATKŪRIMO, BALTŲ VIENYBĖS PROJEKTAI IR MYKOLAS RŌMERIS	80
<i>Rimantas Miknys</i> MYKOLO RŌMERIO LIETUVOS VALSTYBINGUMO KONCEPCIJA IR PASTANGOS JĄ ĮGYVENDINTI 1911–1919 METAIS	88
<i>Česlovas Laurinavičius</i> MYKOLAS RŌMERIS – LIETUVAI, ARBA DAR KARTĄ APIE LIETUVOS PILIETINIO PAVELDO PROBLEMĄ	114
<i>Vygintas Bronius Pšibilskis</i> MYKOLAS RŌMERIS – POLITIKOS STUDIJŲ LIETUVOJE INICIATORIUS	122

<i>Rimantas Miknys</i> MYKOLO RÖMERIO INDĒLIS Į KLAIPĒDOS KLAUSIMO SPRENDIMĄ HAGOS TEISME	133
---	-----

II. SVARSTOME PROBLEMĄ: TĀRP ISTORINĒS IR ETNOGRAFINĒS LIETUVOS.

<i>Saulius Pivoras</i> LIETUVOS LENKŲ IR LATVIJOS VOKIEČIŲ VAIDMUO NACIONALINĒS KONSOLIDACIJOS PROCESUOSE	140
---	-----

<i>Darius Staliūnas</i> TADO VRUBLEVSKIO POLITINĒS MINTIES BRUOŽAI	150
---	-----

<i>Vytautas Berenis</i> LIUDVIKO ABRAMOVIČIAUS IR MYKOLO RÖMERIO XX AMŽIAUS LIETUVOS VALSTYBĒS IDĒJOS KLAUSIMU	171
--	-----

III. PUBLIKACIJOS.

MYKOLO RÖMERIO AUTOBIOGRAFIJA <i>Parengė Mindaugas Maksimaitis</i>	180
---	-----

TRYS DOKUMENTAI IŠ M. RÖMERIO ASMENS BYLOS <i>Parengė Mindaugas Maksimaitis</i>	228
--	-----

MYKOLAS RÖMERIS LENKŲ IR LIETUVIŲ GINČAS <i>Parengė Egidijus Motieka</i>	244
--	-----

STRESZCZENIE	255
--------------	-----

ZUSAMMENFASSUNG	269
-----------------	-----

SUMMARY	285
---------	-----

TRUMPINIAI	299
ASMENVARDŲ RODYKLĒ	300
VIETOVARDŲ RODYKLĒ	309

DVI LIETUVIŲ TAUTINIO ATGIMIMO INTERPRETACIJOS (MYKOLAS RÖMERIS IR JUOZAPAS ALBINAS HERBAČIAUSKAS)

Vladas Sirutavičius

Tautinio atgimimo, ar *pabudimo*, sąvoką dar XIX a. pirmieji savo raštuose pradėjo vartoti įvairių tautinių sąjūdžių veikėjai¹. Ypač ji išpopuliarėjo Rytų ir Vidurio Europoje, t. y. ten, kur modernių tautų formavimosi procesas vyko daugiatautėse imperijose, neišvengiamai egzistuojant griežtesnei ar švelnesnei tautinei spaudai, o visuomeniniame gyvenime – įvairioms feodalinėms liekanoms. Jeigu tartume, kad atgimimo terminas suponuoja tam tikrą triapakopį visuomenės, kultūrinio regiono istorinės raidos supratimą², tai tautinis atgimimas labiau akcentuoja tam tikro tipo žmonių bendruomenės (etnokultūrinės), kaip kolektyvinio individo, substancialumą, antistorinį jos (bendruomenės) pobūdį, paprasčiau tariant, tautos – bendruomenės nedarumą. Dažniausiai tautinių sąjūdžių aktyvistams atrodė, kad tauta gali „sundyti“ ar „nupulti“ (pasak vieno lietuvių atgimimo korifėjų, tauta tik „serga“), bet jos istorijoje glūdinti „esmė“ arba „tautinė dvasia“, niekad nežūva. Žinoma, tautos atbudimas ar prisikėlimas priklausė ne tik nuo jos esmės, bet ir nuo asmenybių, jų darnaus pasiryžimo dirbti tą tautos budinimo darbą.

Galiausiai tautinio atgimimo terminas prigijo ir vėlesniuose istorikų tekstuose, keitėsi tik jo reikšmė. (Tiesa, ne visur. Štai anglosaksų istoriografijos tradicijoje dažniausiai išsiverčiama *nacionalizmo* sąvoka.) Tautinio atgimimo terminas plačiai aptinkamas ir šiandienos lietuvių istorikų darbuose. Paprastai juo apibūdinamas modernių tautų, t. y. nacijų, formavimosi procesas, kai, pasak istoriko Vytauto Merkio, siekiama įtvirtinti „...savo etnokultūrinį bendrumą ir įveikti nacionalinės raidos kliūtis“³. Kartu su objektyviais etnokultūriniais, etnosocialiniais bei etnopolitininiais aspektais tautinis atgimimas suvokiamas ir kaip sąmonėjimo, t. y. tautinės savimonės, raidos procesas. Tautinis atgimimas: „...reiškia daugiau vidinį vyksmą, t. y. vyksmą dvasios, savimonės lygyje“⁴. Taigi ši sąvoka vartojama pažymėti ideologiniam ir kultūriniam tautinės bendruomenės narių savimonės tipui. Pačiame tautinio atgimimo procese paprastai išsiskiria du pagrindiniai etapai: pirma, judėjimas už lygias tautos kultūrinės plėtros galimybes, arba kultūrinis atgimimas; antra, kova už valstybingumo atkūrimą ar sukūrimą, kurį užbaigti turėtų tautinė teisinė

valstybė, arba politinis nacionalizmas⁵. (Toks atskyrimas, žinoma, perne-lyg schematiškas. Po pirmosios fazės ne visados būna antroji. Istorija žino ne vieną tautinį judėjimą, kuris valstybingumo taip ir nesukūrė. Beje, ir antrosios fazės metu dažnai aktualūs tebelieka tautinės kultūros išsau-gojimo ir plėtojimo uždaviniai⁶.)

Įdomu ir kartu paradoksalu, kad pirmosios pastangos konceptualiau atspindėti lietuvių tautinio atgimimo raidą bei ją pagrįsti susijusios su asmenimis, kurie, amžininkų teigimu, „tiesiogiai“ lietuvių sąjūdyje nedalyvavo, būdami kultūriškai ir genetiškai artimesni demokratėjančiai istorinės Lietuvos (LDK) bajoriškajai kultūrai ir jos vertybėms. Čia turime minty Juozapą Albiną Herbačiauską ir jo kiek primirštą brošiūrėlę „Lietuvos atgimimas prieš Lenkijos idėją“ (*Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, Kraków, 1905) ir žinomesnę bei labiau vertinamą, dar ir šiandien nepraradusią aktualumo Mykolo Römerio „Lietuva. Lietuvių tautinio atgimimo studija“ (*Litwa. Studium odrodzenia naródu litewskiego*. Lwów, 1908). Abu darbai buvo parašyti lenkų kalba, tačiau skirti ne tik ir ne tiek Lenkijos lenkams, kiek istorinės Lietuvos bajorams, dažniausiai jau nebekalbantiems lietuviškai. Iš esmės savo knygoje autoriai sprendė tą patį uždavinį, kaip kuo objektyviau šią Lietuvos visuomenės dalį supažindinti su lietuvių tautinio atgimimo istorija. Todėl autoriai daugiausia dėmesio skyrė šio proceso genezės problemai, bendrais bruožais aptarė tautinio sąjūdžio raidą ir samprotavo apie lietuvių tautinio judėjimo plėtros perspektyvas.

Šiame straipsnyje, remdamiesi jau minėtomis knygomis, pamėginsime rekonstruoti esmingesnes Herbačiauskui ir Römeriui būdingas teorines nuostatas bei moralinius imperatyvus, kuriais abu grindė savo požiūrį į lietuvių tautinį atgimimą. Manytume, kad tai buvo būdinga ne tik mūsų autoriams, bet ir demokratijos idėjų paveiktai bent jau daliai istorinės Lietuvos bajorų.

¹V. Merkys, „Nacionalinės savimonės plitimas feodalizmo pabaigoje (XVIII a. pabaigoje–1861 m.)“, – *Lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimas (ligi 1904 metų)*, Vilnius, 1987, p. 71.

²A. Kulakauskas, „Atgimimas, kaip istorinė epocha“, *Mokykla*, 1992, nr. 3–4, p. 1.

³V. Merkys, op. cit., p. 72.

⁴A. Kulakauskas, „Apie tautinio atgimimo sąvoką, tautinių sąjūdžių epochą ir lietuvių tautinį atgimimą“, – *LAIS*, t. 1: *Tautinės savimonės žadintojai: nuo asmens iki partijos*, Vilnius, 1990, p. 132–133.

⁵E. Hobsbawm, *Nations and nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge Un. Press, 1991, p. 103–104, 106.

⁶Plačiau žr.: A. Kulakauskas, op. cit., p. 132–142.

* * *

Lietuvių istoriografijoje geriau žinomas ir vertinamas Römerio mėginimas analizuoti lietuvių tautinį atgimimą. 1907 m. pabaigoje baigta rašyti ir 1908 m. pradžioje išspausdinta „Litwa“ sulaukė palankių atsiliepimų ir to meto lietuvių spaudoje. Štai 1908 m. nežinomas autorius „Viltyje“ knygos recenziją, o tiksliau – trumpą jos atpasakojimą, užbaigė tikrai pakiliai: „...o p. Römeriui pridera karšta padėka“⁷. Beje, vertėtų prisiminti, kad dar iki 1908 m. M. Römeris tautinio atgimimo ir tautų tarpusavio santykius buvusiose istorinės Lietuvos žemėse analizavo pluoštelyje solidėsnų straipsnių. Tiesa, jie savo apimtimi ir nuoseklumu neprilygo jau minėtai studijai: 1906 m. Krokuvos žurnale „Kultura“ buvo išspausdinta „Etnografiniai-kultūriniai santykiai Lietuvoje“, o 1907 m. Varšuvos savaitraštyje „Prawda“ – „Baltarusių tautinė problema“. Tačiau abu šie straipsniai liudijo autoriaus teorinį pasirengimą stambesniam darbui ir rodė jo potencialias galimybes spręsti sau keliamus uždavinius.

Knygos pradžioje Mykolas Römeris už pagalbą padėkojo ir Herbačiauskui. Šis tuo metu buvo lietuvių kultūrinės draugijos „Rūta“, veikusios Krokuvoje, vienas veikliausių narių. Svarbiausias keltas draugijos tikslas – lietuvių tautinio atgimimo bei lietuvių kultūros laimėjimų propagavimas tarp Krokuvos visuomeninio bei kultūrinio elito. Apie „Rūtos“ veiklą, susirinkimus informuodavo įvairūs Krokuvos dienraščiai, dažniausiai „Czas“. Neblogai draugija buvo žinoma ir Jogailos universiteto akademinėi visuomenei. Žinia, nuo 1906 m. antrosios pusės, po „Gazeta Wileńska“ uždarymo, Krokuvoje apsigyveno ir Römeris. Todėl visiškai tikėtina, kad Römeris su Herbačiausku susipažino dar iki „Rūtos“ draugijos sunykimo, t. y. maždaug iki 1907 m. pabaigos. Autobiografijoje, tiesa, Mindaugo Maksimaičio teigimu, parašytoje kur kas vėliau – apie 1925–1926 m., Mykolas Römeris prisiminė:

„...atvykęs Krokuvon ir sužinojęs, kad Krokuvoje gyvena lietuvis inteligentas bei literatas Herbačiauskas, aš pasiskubinau su juo susipažinti... Man patiko su juo kalbėti ir klausyti jo originalių gyvų minčių, kurių tarpe daug buvo teikiančių man pačiam rimto proto peno. Aš jį tankiai lankydavau“⁸.

Kiek anksčiau dienoraštyje – 1914 m. sausio mėn. įrašas – Römeris taip apibūdino Herbačiauską:

„...tai mano geras pažįstamas ir bičiulis iš Krokuvos. Tai lietuvis, literatas-publicistas, originalaus galvojimo, gilus... su misticizmo

priemaišom... 1907 m. mane su Herbačiausku siejo be galo gyvi santykiai. Po to keletą metų tarpusavyje nuolat susirašinėjome. Prieš porą metų santykiai pamažu nutrūko“⁹.

Pažintis su Herbačiausku labai pravertė, rašant „Litwa“. Mat „Rūtos“ draugija turėjo surinkusi nemažą lietuviškų spaudinių kolekciją (galvota įkurti lietuviškų knygų bei spaudinių biblioteką Krokuvoje). Per Juozapą Herbačiauską ji buvo prieinama ir Mykolui Römeriui. Žinoma, čia, Krokuvoje, Römeris tikrai susipažino ir su savo naujo bičiulio pirmuoju stambesniu publicistiniu opusu „Lietuvos atgimimas prieš Lenkijos idėją“. Atrodo, jog domėtasi ir rašyta apie tuos pačius dalykus.

Tiesa, kitaip nei Römerio knyga, Herbačiausko brošiūrėlė tarp lietuvių visuomenės veikėjų sukėlė nepasitenkinimą ir gavo tik neigiamus vertinimus. O beje, knygos pradžioje rašytojas teigė norėjęs „lenkus“, visų pirma bajorus, supažindinti su „milžiniškais“ lietuvių tautos atgimimo „apsireiškimais“¹⁰. Reakcijai į Herbačiausko kūrinėlį pailiustruoti geriausiai tiktų Adomo Dambrausko-Jakšto recenzija, išspausdinta 1905 metais. Jakštas pripažino, kad autorius „tikras lietuvis, mokąs lietuvių kalbą“ ir gana gerai išmanąs visą lietuvių „tautiško atgijimo istoriją“, bet jo pažiūros esančios „senos“ ir „siauros“¹¹. Atrodo, labiausiai recenzentui užkliuvo Herbačiausko samprotavimai apie „atgimstančios“ Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykių perspektyvas, tiksliau, apie naujos, modernios ir demokratinės unijos (susitarimo) tarp dviejų valstybių galimybę. (Pasak Jakšto, ši atgaivinta Adomo Mickevičiaus „tritautės Lenkijos“ vizija tiko tik iki 1863 m., tačiau jau nebeatspindėjo naujų istorinių-kultūrinių sąlygų: „nuo to laiko viskas persimainė“.)

Unijos atnaujinimo idėja XX a. pradžioje buvo pakankamai populiari ir tarp Lietuvos bajorų, tad darė stiprią įtaką jų politiniam mentalitetui. Tačiau dažniausiai tokioje galvosenoje Lietuva (lietuvių tautinis sąjūdis) nebuvo vertinama kaip lygiavertė Lenkijos partnerė, turinti ne tik kul-

⁷S. K. [Konstancija Skirmuntaitė?], „Mūsų knygos“, *Viltis*, 1908 04 04 (17), nr. 41(76).

⁸„Mykolo Römerio autobiografija“, parengė M. Maksimaitis, – *LAIS*, t. 13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 1996, p. 210.

⁹M. Römer, „Dziennik“, t. 3. Rok 1913 i początek roku 1914, LMAB, f. 138-2231, l. 373. (Už šią nuorodą dėkoju dr. Rimantui Mikniui.)

¹⁰J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, Kraków, 1905, s. 8.

¹¹A. Dambrauskas-Jakštas, „Lietuvių klausimas lenkų literatūroje“, *Lietuvių laikraštis*, 1905 09 08(21), nr. 40 ir 1905 09 18(31), nr. 41.

tūrinės, bet ir politinės ateities perspektyvą, su kuria reikėtų tartis. Herbačiauskas, atsižvelgdamas į naujas istorines sąlygas, kada lietuvių tautinis atgimimas tapo istoriniu faktu, susitarimui tarp Lenkijos ir Lietuvos mėgino suteikti kitokį turinį, tiesa, savo pirmoje knygelėje jo pernelyg nesukonkretindamas¹². Nesimpatiškas Jakštui buvo ir Herbačiausko visai pabrėžiamas nelojalumas rusų valdžiai – „lietuvių publicistams kalbėti apie rusų valdžią su neapykanta neišpuola“.

Įdomu, jog prie Herbačiausko knygelės parašymo bei išleidimo prisidėjo tie patys bajorai, kuriais taip nepasitikėjo Jakštas. Pvz., Marijanas Zdzechovskis (Marian Zdziechowski) – žinomas kultūros istorikas (romantizmo sąjūdžio specialistas), taip pat aktyviai 1904–1905 m. dalyvavęs ir politinėje veikloje (ryšiai su žymiausiais Rusijos kadetais), profesorius Jogailos universiteto, kuriame laisvo klausytojo teisėmis mokėsi ir Herbačiauskas, bajoras, kilęs iš istorinės Lietuvos (Minsko gubernijos). Pastebėjęs gabesnią studentą, kilusį iš Lietuvos, pirmiausia įtraukė jį į vadinamąjį „Slavų klubą“ (Klub słowiański), kuris buvo subūręs Jogailos universiteto akademinį elitą ir ypač domėjosi tautinių sąjūdžių Rytų ir Vidurio Europoje reikalais. Vieno susirinkimo klube metu, 1904 m. lapkričio mėn., paskatintas Zdzechovskio, būsimasis rašytojas perskaitė pranešimą „Atgimimas Lietuvoje“. Vėliau jo pagrindu parengė ir savo pirmąją knygelę¹³. (Beje, Vilniaus universiteto bibliotekoje – tarpukaryje čia profesoriavo Zdzechovskis – saugomas knygos egzempliorius su Herbačiausko dedikacija, skirta profesoriui.)

Galiausiai tai, kas Herbačiausko brošiūroje tautinės-katalikiškos srovės atstovui Dambrauskui-Jakštui kėlė tik nepasitenkinimą, vertė opnuoti ir protestuoti, galėjo būti visiškai priimtina Mykolui Römeriui. Spėtume, jog Herbačiausko ir Römerio greitą suartėjimą ir abipusę simpatiją lėmė ne tik „teoriniai interesai“, t. y. lietuvių tautinio sąjūdžio istorijos tyrinėjimas, bet ir bendra abiems, kaip socialiai angažuotiems asmenims, moralinė laikysena, kuriai apibūdinti vartosime *demokratiškumo* sąvoką. Toks demokratiškumas visų pirma implikavo supratimą, kad nepakanka vien „ginti“ interesus kokio nors vieno, net ir beteisiškiausio, engiamiausio socialinio sluoksnio ar etnokultūrinės bendruomenės, bet taip pat būtina ieškoti bendresnio ir universalesnio veiksnio, kuris vienytų įvairius Lietuvos visuomenėje išsklidusius ir jau tarpusavyje susikertančius interesus. Lietuvos kaip ypatingos ir nedalomos teritorinės, istorinės, pilietinės bei kultūrinės visumos supratimas galėtų geriausiai tam patarnauti, kartu sudarydamas sąlygas visuomenėje kylančius kultūrinius-politinius konfliktus spręsti susitarimais ir kompromisais.

Be to, kitaip nei didelė dalis Lietuvos bajorijos, Römeris ir Herbačiauskas lietuvių tautinį judėjimą vertino kaip neišvengiamą ir objektyvų

visuomenės reiškinių (o ne kaip kažkieno „intriga“ ar „manija“), pirmiausia siedami jį su Lietuvos visuomenės demokratėjimo ir liaudies – valstiečių emancipacijos procesu. Kita vertus, abu puikiai suprato, kad nuo to, kokios politinės-kultūrinės idėjos vyraus lietuvių tautinio sąjūdžio, kaip vieno brandžiausių, ideologijoje, labai priklausys ne tik pačios lietuvių tautos, bet ir visos Lietuvos visuomenės – „krašto“ – likimas. Tuo galima būtų paaiškinti abiejų pastangas kuo aktyviau ieškoti ryšių su įvairiais lietuvių visuomenės bei kultūros veikėjais. Geras pavyzdys galėtų būti M. Römerio siekiai apie laikraštį „Gazeta Wileńska“ burti įvairių tautybių Lietuvos visuomenės inteligentus, taip pat ir demokratiškų nuostatų lietuvius (su šiuo laikraščiu bendradarbiavo Mykolas Biržiška, Jurgis Šaulys, Jonas Jablonskis). Maždaug tuo pat metu ir Herbačiauskas bendradarbiavo ne tik lenkų, bet ir lietuvių spaudoje (ke-liolika straipsnių „Lietuvos žiniuose“) bei gana aktyviai susirašinėjo su įvairių visuomeninių-politinių srovių lietuvių veikėjais.

Panaši, mūsų nuomone, ir M. Römerio bei J. A. Herbačiausko demokratinės moderniosios tautinės kultūros samprata. Ji buvo grindžiama kultūrinio egalitarizmo principu, t. y. supratimu, kad abi svarbiausios Lietuvos tradicijos („liaudiškoji“ ir „bajoriškoji“) yra vienodai svarbios, nors ir nevienodai reikšmingos moderniosios kultūros formavimosi procesui. Demokratėjanti liaudies subkultūra išsaugojo etninę (abu autoriai dažniau vartojo etnografijos terminą) tautos pagrindą – kalbą, papročius ir kt.; be jos būtų neįmanomas tautinis atgimimas. O demokratijos idėjų paveikta bajoriškoji kultūra tebepuoselėjo pilietines buvusios valstybės (LDK) tradicijas. Moderniąją lietuvių tautos kultūrą ir turėtų formuoti šių dviejų tradicijų sąveika. Čia gal tik reikėtų pridurti, jog XX a. pradžios Lietuvos visuomenėje vis dėlto dominavo kitos tautinės kultūrinės sampratos. Vieną sąlygiškai pavadintume „radikalia“: tautinė kultūra iš esmės formuojasi tik vienintelės tikrai demokratinės, t. y. liaudies – valstiečių, tradicijos pagrindu. Bajoriškoji geriausiu atveju nutautinama ir inkorporuojama į liaudiškąją. Šiai priešingą sampratą taip pat sąlygiškai pavadintume „konservatyvia“. Jai būdingas siekimas išsaugoti hierarchinę tautos ir tautinės kultūros struktūrą. Tokioje „modernioje“ kultūroje bajoriškoji tradicija turėtų išsaugoti visas jai būdingas privilegijas.

¹²Plačiau apie Herbačiausko Lietuvos valstybingumo ir Lietuvos-Lenkijos unijos (federacijos) sampratą žr.: V. Sirutavičius, „Apie ‚blogą lietuvi‘ Juozapą Albiną Herbačiauską“, – *LAIS*, t. 8: *Asmuo: tarp tautos ir valstybės*, Vilnius, 1996, p. 271–290.

¹³„J. Keliuočio pokalbis su J. A. Herbačiausku“, *Naujoji Romuva*, 1932 03 24, nr. 12(64), p. 266.

Trumpai aptarę tai, kas siejo mūsų autorius ir kas abiejų lietuvių tautinio atgimimo sampratoje buvo bendra, galėtume pereiti prie skirtumų. Tiesa, iškart reiktų pasakyti, kad sampratų skirtumai greičiau papildė vienas kitą. Taigi kalbėtume apie Herbačiauskui ir Römeriui būdingus atgimimo proceso interpretavimo niuansus. Nereikia pamiršti, jog autorių pasiruošimas ir galimybės išspręsti sau keliamą uždavinį – parašyti lietuvių atgimimo istoriją – buvo nevienodi. Šiuo požiūriu Römeris rodėsi kur kas pranašesnis ir geriau pasirengęs. Tam įtakos turėjo mokslai Peterburge ir ypač Paryžiuje, Politinių mokslų mokykloje, kur paskaitas skaitė tokie Europos politinės istorijos bei sociologijos autoritetai kaip Albertas Vandalis (Albertas Vandalis) ir Gabrielis Tarde'as (Gabrielis Tardas). Herbačiauskas jokių nuoseklesnių studijų nebuvo baigęs. Römeris savo knygą pavadino studija, taigi tai visų pirma tyrinėjimas, analizė. Vaizdžiai tariant, Römeris artimesnis Leopoldo Ranke'ės (Leopoldo Rankės) istorijos sampratai. Jis stengėsi rašyti tokią Lietuvos atgimimo istoriją, kokia ji buvo „iš tikrųjų“. Herbačiauskas, priešingai, nė neslėpė rašęs lietuvių atgimimo „apologiją“. Kartą, lenkų istoriko Felikso Koneczny'io (Felikso Konečnio) kritikuotas dėl kai kurių Lietuvos istorijos faktų, švelniai tariant, nevisiškai adekvačios interpretacijos, kritiką atmetė, savo metodą pavadindamas ypatingu – „mistiniu“. Taigi, kitaip nei Römerio, Herbačiausko požiūris yra normatyvinis. Jis rašė ne tiek apie tai, kas buvo „iš tikrųjų“, o apie tai, kaip „turėtų būti iš tikrųjų“.

„Atsigręžimas į liaudį“, arba etinis nacionalizmas

Galėtume teigti, kad Herbačiauskas nedvejodamas lietuvių tautinio atgimimo pradžią siejo su Lietuvos bajorijos mentaliteto pokyčiais. Esmingiausia, pasak rašytojo, buvo požiūrio į liaudį, liaudies kultūrą transformacija. Dalis Lietuvos bajorijos ėmė perprasti savo padėties liaudies atžvilgiu „nenormalumą“. Tad šiai bajorijos daliai liaudiškoji Lietuva (Herbačiausko tekste – „etnografinė Lietuva“) tampa „kankinančiu sąžinės klausimu“. Todėl ir liaudiškosios Lietuvos atgimimo idėja gimė „geriausios Lietuvos bajorijos dalyje“. Ji neišsižadėjo bendrumo su liaudimi ir pasisakė už sandraugą su ja „netolimoje ateityje“. Rašytojo nuomone, nuosekliausiai tokias idėjas skelbė ir mėgino įgyvendinti Simonas Daukantas – „žymus vyras“ ir iki „kaulo smegenų“ bajoras. O Daukanto kultūrinė veikla geriausiai liudijo: „...Lietuvos bajoriškos sąžinės atbudimą“¹⁴. Visiškai neturėtų stebinti, kad Herbačiauskas, kaip ir nemaža dalis XIX a. pabaigos bei XX a. pradžios lietuvių visuomenės veikėjų, neabejojo S. Daukanto bajoriška kilmė¹⁵. Mūsų rašytojo supratimu, Daukantas neabejotinai buvo bajoriškosios kultūros žmogus, tačiau jau atsigręžęs į

savo liaudį. Lygiai taip ir kiti XIX a. 2–3 dešimt. žemaičių bajoriškojo kultūrinio sąjūdžio veikėjai suvokė, kad liaudies kultūroje išsaugotos vertybės eventualiai yra visos tautos kultūros dalis ir kad tik bajorija savo švietėjiška veikla galinti bei privalanti įveikti istorijos vingiuose susiformavusį liaudies ir bajorų kultūrų atskyrimą¹⁶. Liaudis tiesiogiai šiame tautinio atgimimo tarpsnyje dalyvauti negalėjo, nes buvo „nelaisvėje“, t. y. baudžiavoje¹⁷.

Neabejotinai vienu svarbiausiu liaudies kultūros elementu tampa kalba. „Atsigręžus“ į liaudį pastebima, kad, nors gyvendama didžiausios socialinės spaudos sąlygomis, ji išsaugojo kalbą, kuria senovėje kalbėję ir Lietuvos bajorų protėviai. Tačiau reikšminga ne tik tai. Pasak rašytojo, Daukantas buvo „pirmasis ir ryškiausias liaudiškos idėjos Lietuvoje skleidėjas“, nes nepabūgo „lietuvų kalbą sulyginti su lenkų“. Kada liaudiškosios kultūros vertybės vis dažniau laikomos visos tautos kultūros dalimi, tada ir kalba, kuria jos kuriamos, iš luomo komunikacijos priemonės privalanti virsti tautinės kultūros kūrimo priemone.

Kokie veiksniai, rašytojo manymu, nulėmė bajorijos kultūrinės orientacijos pokyčius? Pirmiausia tai Vakarų Europoje kilusių tautinių sąjūdžių pavyzdys. Herbačiauskas savo knygelėje visiems jiems apibūdinti vartojo *nacionalizmo* sąvoką. Šis visuomeninis-politinis procesas, iškilęs ant Napoleono Prancūzijos imperijos griuvėsių, paveikė „apsišvietusios lietuviškos bajorijos protus“ ir sukėlė joje „snaudžiantį atskyrimo suvokimą“¹⁸, t. y. pirmučiausia paryškino politinio atskyrimo nuo Lenkijos būtinybę. Antra, Herbačiausko nuomone, lietuvių bajorijos nutautimas (kultūrinė polonizacija) tebuvo *išorinis*, bet niekada *dvasinis*. Taigi šiuolaikiškiau tartume, buvo veikiau etnolingvistinis, gal etnokultūrinis, bet ne etnopolitinis. Rašytojo teigimu, Lietuvos bajorija visais laikais išlaikiusi savo „atskirą charakterį“¹⁹. Maža to, kultūrinė Lietuvos bajorijos asimiliacija („polonizacija“) vykusios ne prievartos keliu, bet savanoriškai. Tuo tarpu Lietuvos ir Lenkijos unijos, taigi lietuviškos bajorijos, „lenkiško politinio patriotizmo“ tikslas buvo išsaugoti valstybingumą „dalyvaujant“ ir Lenkijai, tačiau niekada nereiškė „senosios tėvynės“ –

¹⁴J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, s. 35.

¹⁵V. Merkys, *Simonas Daukantas*, Vilnius, 1991, p. 9.

¹⁶Plačiau apie LDK bajoriškosios kultūros vaidmenį lietuvių tautiniame atgimime žiūrėti Antano Kulakausko ir Egidijaus Aleksandravičiaus darbus.

¹⁷J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, s. 37.

¹⁸*Ibid.*

¹⁹*Ibid.*, s. 28–29, 33.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – idėjos atsisakymo. Todėl Lietuvos bajorija visuomet pabrėždavo savo tautinį atskirumą ir visiškai nenorėjo tapti lenkais²⁰. („Lenkiškai-lietuviškas lietuvių patriotizmas tebuvo tik bendros politinės nedalios išraiška, bet niekada nebuvo apoteozė lenkų /politinės/ minties“). Galiausiai, trečia. Nors elitinė bajorų kultūra buvo feodališkai uždara, J. A. Herbačiausko nuomone, bent jau dalis lietuvių bajorų neatitrūko nuo savo liaudies ir išsaugojo su ja dvasinius ryšius. Jie į liaudį žiūrėję kaip į savo „kenčiantį brolių“²¹.

Herbačiausko manymu, tokios buvo svarbiausios („idėjinės“) lietuvių tautinio atgimimo prielaidos. Iš to, kas anksčiau pasakyta, galėtume daryti išvadą, kad rašytojui tautinis atgimimas (tautinės kultūros formavimosi procesas) buvo neatsiejamas, pirma, nuo jau nebeatitinkančių istorinių sąlygų, tam tikrų bajorų kultūros vertybių kritikos; antra, nuo požiūrio į liaudies kultūrą kaip į sudėtinę visos tautos kultūros dalį. Herbačiausko supratimu, tautinis atgimimas yra toks istorinis vyksmas, kada vienus moralės idealus (imperatyvus) išstumia iš visuomenės gyvenimo kiti, nauji. Vėlesniuose tekstuose rašytojas tam procesui apibūdinti vartojo moralinių vertybių revizijos terminą. Iki lietuvių inteligentijos (t. y. jau iš liaudies kilusios) susiformavimo tokią „moralinių idėjų reviziją“ XIX a. pradžios Lietuvos visuomenėje tegalėjo vykdyti šviesesnė ir artimiausia liaudžiai bajorijos dalis. Tokiomis prielaidomis remdamiesi, Herbačiausko požiūrį ir pavadiname etiniu nacionalizmu.

Be abejonės, J. A. Herbačiausko samprotavimai vis dar lieka ties sugestijų, kartais ir pernelyg miglotų, lygiu. Beje, ir žanro požiūriu „Lietuvos atgimimas prieš Lenkijos idėją“ galėtų būti visiškai neblogas XIX a. pabaigos–XX a. pradžios populiariosios politinės publicistikos pavyzdys, kada vertingesnis rodėsi autoriaus įsitikinimas savo ginamų idėjų teisingumu ir mažiau dėmesio skirta skelbiamų idėjų „moksliškumui“. Kita vertus, turėtume pažymėti, kad kai kurios Herbačiausko mintys tebėra aktualios ir net atliepia šiuolaikinių lietuvių istorikų padarytas išvadas. Pavyzdžiui, jog tik bajorų kultūroje galėjo subręsti supratimas, kad liaudies ir elito kultūrų atskirumą galima ir reikia įveikti švietėjiška-kultūrine veikla. XIX a. 2–3 dešimtmečio etnokultūrinis sąjūdis kaip tik ir stengėsi paveikti bajorų nusistatymą liaudies atžvilgiu²². Arba konstatuojama, kad XIX a. pirmojoje pusėje Lietuvos kultūroje egzistavo dvi skirtingos (bajoriškoji ir liaudiškoji) kultūrinės tradicijos, ir pastebima, jog tarp jų buvo išlikęs „gyvas ryšys“, nes viena ir kita buvo rustikalinės kultūros sudėtinės dalys²³.

Toliau plėtodamas prielaidą apie aktyvių Lietuvos bajorų dalyvavimą tautiniame atgimime XIX a. pirmojoje pusėje, J. A. Herbačiauskas šiame procese išskyrė du pagrindinius etapus. Pirmasis – „idėjinio atgimimo“

laikotarpis. Jo užuomazgų (atgimimo „priešaušris“) rašytojas įžiūrėjo dar XVI–XVII a. Lietuvos kultūroje, konkrečiai Mikalojaus Daukšos ir Konstantino Sirvydo veikloje. Herbačiausko manymu, jų tikslas buvęs kultūrine veikla šviesti, budinti lietuvių liaudį. (Apie bandymus lietuvių tautinio atgimimo pradžios ieškoti ir surasti M. Daukšos epochoje rašė istorikas Antanas Kulakauskas: „Mat šis darbas nebuvo ir negalėjo būti lietuvių liaudies budinimo darbas, todėl jis ir nelaikytinas tautinio atgimimo, kaip istorinio etnosocialinio proceso, sudėtine dalimi“²⁴.) Tiesa, čia pat mūsų rašytojas pats pripažino, kad po Daukšos ir Sirvydo stoji ištisa „tamsos epocha“.

Be abejonės, reikšmingesnis, rašytojo nuomone, buvo XIX a. 2–3 dešimtmečio vadinamasis žemaičių bajorų etnokultūrinis sąjūdis. Kaip jau minėjome, svarbiausias jo veikėjas, pasak Herbačiausko, buvo Simonas Daukantas. Kitaip nei XVI–XVII a., Daukanto kultūrinė veikla nebuvo užmiršta, bet rado atgarsį Lietuvos visuomenėje ir buvo paremta platesnio sąjūdžio. Šalia Daukanto Herbačiauskas dar paminėjo Dionizą Pošką, Lauryną Ivinskį, Jurgį Pliaterį, Simoną Stanevičių. Visi jie jau rašė „etnografinės“, t. y. liaudiškos, Lietuvos istoriją. Žemaičių bajorų sąjūdžiui antrino Herbačiausko nuomonė ir dalis „sulenkėjusios Lietuvos bajorijos“, t. y. bajorai, nemokantys lietuviškai, bet pamylėję Lietuvos liaudį ir įtikėję, jog Lietuvos atgimimas negresia Lenkijai²⁵. Tokie, jo nuomone, buvo Juozapas I. Kraševskis, Teodoras Narbutas, Liudvikas Jucevičius, Eustachijus Tiškevičius. Visi jie, nors ir nemokėdami lietuvių kalbos, jautėsi kultūriškai susiję su „lietuviškos dvasios“ bendrumu²⁶.

Nors pati lietuvių liaudis ir negalėjo dalyvauti visuomeniniame gyvenime (ėjo baudžiamą), kilęs bajorų susidomėjimas liaudies kultūra neprazuvo. Bajorų kultūrinį sąjūdį atliepė „tikros liaudies sūnus“ Motiejus Valančius. Rašytojo manymu, Daukanto ir Valančiaus kultūrinė-visuomeninė veikla bajorišką Lietuvą suvienijo su liaudiškąja. Šitas faktas turėtų tapti geru pavyzdžiu ir iš liaudies kilusiai lietuvių, ir „bajoriškai-lietuviškai“ inteligentijai²⁷.

²⁰Ibid., s. 33. 32.

²¹Ibid., s. 33–34.

²²A. Kulakauskas, op. cit, p. 138.

²³E. Aleksandravičius, *Lietuvių atgimimo kultūra (XIX amžiaus vidurys)*, Vilnius, 1994, Humanitarinių mokslų istorijos krypties habilituoto daktaro disertacijos tezės, p. 15–16.

²⁴A. Kulakauskas, op. cit., p. 136–137.

²⁵J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, s. 23.

²⁶Ibid., s. 11.

²⁷Ibid., s. 36.

Pirmąjį („idėjinį“) atgimimo etapą keitė antrasis, Herbačiausko vadintas „realiu“, „istoriniu“ arba „faktiniu“²⁸. Jo pradžia rašytojas siejo su baudžiovos panaikinimu: 1861 m. reforma sudariusi galimybes lietuvių liaudžiai tiesiogiai vis aktyviau ir veiksmingiau dalyvauti visuomenės kultūriniame gyvenime. Reikšmingiausias šio tarpsnio įvykis buvo žurnalo „Aušra“ įkūrimas, kada iš liaudies kilę inteligentai įkūrė „bendrą visiems lietuviams laikraštį“²⁹. Jo tikslas buvo „tautinės savimonės žadinimas“ – ir liaudies, ir nevisišškai susipratusios inteligentijos³⁰. Iš liaudies kilusių lietuvių inteligentų sąjūdis, susibūręs apie „Aušrą“, pirmiausia, rašytojo nuomone, orientavosi į mažiausiai „iškraipytus“ „etnografinės Lietuvos“ kultūros elementus. Todėl savaime suprantama, jog liaudiškoji kultūros tradicija laikyta pagrindiniu tautinės kultūros komponentu. Taip, pasak Herbačiausko, liaudiškoji Lietuva „sukilusi“ prieš bajoriškąją Lietuvą – „Lenkijos provinciją“³¹. Dėl to neišvengiamas „antagonizmas“ (konfliktas) tarp lietuvių ir Lietuvos lenkų (bajorų). Pastarieji turėtų jausti atsakomybę už šio konflikto aštrėjimą. Rašytojo nuomone, didžiama Lietuvos bajorų lietuvių tautinio atgimimo nesupratusi³². Vieniems jis tebuvo carizmo politinės intrigos padarinys, kiti lietuvių tautiniame sąjūdyje išvelgė tik grėsmę savo pačių luominėms socialinėms privilegijoms³³. Tarpusavio santykius veikė ir rusų politika Lietuvoje. Jos tikslas buvo neleisti konsoliduotis lietuviškam (liaudies) ir bajorų demokratų sąjūdžiams, lietuvių tautinį judėjimą nukreipti antilenkiška linkme.

Kita vertus, rašytojo manymu, jau nuo pat „Aušros“ įkūrimo lietuvių inteligentams svarbiausia tapo „tautinės vienybės“ idėja. Jie mėgino ją įgyvendinti. Todėl žurnalas buvo pakankamai taikingai nusiteikęs ir Lietuvos bajorų, ir Lenkijos lenkų atžvilgiu. Į lietuvių judėjimą bandyta įtraukti ir geranoriškesnių bajorų. Tačiau jau nuo XIX a. pabaigos, maždaug apie 1890 m., lietuvių sąjūdyje vis labiau ima dominuoti partinė-politinė diferenciacija, prasideda kova už „tautiškumo monopolį“, vis dažniau atsisakoma „tautinės vienybės“ principo. Šitokios tendencijos, Herbačiausko nuomone, tik silpnino lietuvių tautinį judėjimą. Tiesa, plačiau atgimimo eigos XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje rašytojas nebesvarstė. Tai padarė kitoje, jau vėliau išleistoje knygelėje „Skausmo balsas“ (*Głos bolu*, Kraków, 1912). Palyginę abu kūrinius, galėtume teigti, jog svarbiausi lietuvių tautinio judėjimo uždaviniai, siekiant nepriklausomybės „Lietuvos etnografinėse ribose“, turėtų būti: pirma, sugrįžimas prie „tautinės vienybės“ idėjos tautinio sąjūdžio viduje; antra, liaudiškosios ir bajoriškosios kultūrų bei socialinio kultūrinio konflikto įveikimas, šių dviejų tradicijų „sutaikinimas“³⁴. Pasak Herbačiausko, šio uždavinio sprendimas buvo svarbus bent keliais požiūriais. Liaudies ir bajorijos

„antagonizmu“ nuo seno naudojosi caro valdžia, dar labiau skaldydama Lietuvos visuomenę. Tačiau svarbu ne tik tai. Rašytojo supratimu, nauja tautinė kultūra galinti susiformuoti tik „įvairių elementų vienovėje“. Tik tokią tautą ir tautinę kultūrą galima laikyti „tvirta“, dabar sakytume, moderniaja, kuri „...savo idėjos skirtingus pradus sugebės gerbti jų individualiame vystymesi“³⁵.

Kodėl rašytojas padarė tokias išvadas? Herbačiausko nuomone, svarbiausias tautinio atgimimo tikslas – moderniosios tautinės kultūros sukūrimas, nes tik tokia kultūra galinti garantuoti politinę nepriklausomybę³⁶. XIX a. ir XX a. pradžioje Lietuvos kultūroje egzistavo dvi pagrindinės kultūrinės tradicijos (subkultūros): liaudiškoji (valstietiška) ir elitinė (bajoriškoji). Formuojantis moderniajai nacionalinei kultūrai abi šios tradicijos yra svarbios ir vertingos, nes viena papildo kitą. Tik vienos kurios nors tradicijos pagrindu grindžiama bendra tautos kultūra nebūtų visapusiška, taigi per silpna atsispirti svetimųjų įtakai. Atmesdamas unifikuotos kultūros formavimosi modelį, kada viena kultūrinė tradicija užgožia kitą (pvz., tautinių demokratų samprata, liaudiškoji demokratinė kultūra sudaro pagrindą, o elitinė subkultūra turinti joje ištirpti), rašytojas pasisakė už abiejų tradicijų derinimą. Taigi unifikuotos tautinės kultūros sampratai jis pateikė priešpriešą – pliuralizmą ir egalitarizmą. O lietuvių tautinio atgimimo istorija turėjo savo pavyzdžiais, konkrečiais faktais paremti rašytojo sampratos pagrįstumą. Herbačiausko nuomone, panaši tautinės kultūros samprata buvo būdinga dar XIX a. pirmosios pusės ir vidurio pažangesnei Lietuvos bajorijos daliai, o vėliau ir iš liaudies kilusiems lietuvių inteligentams, įkūrusiems „Aušrą“. Vieni, „atsigręždami“ į liaudį, jos kultūros vertybes pakėlė iki visos tautos rango, kiti, skelbdami „tautos vienybės“ principą, neatsisakė dviejų kultūrų bendradarbiavimo. Taigi jo ginama kultūros samprata turėjusi galias istorines šaknis, o kieno turtinga istorija, praeitis, tas gali tikėtis ir perspektyvos ateityje.

²⁸ Ibid., s. 50.

²⁹ Ibid., s. 52.

³⁰ Ibid., s. 54.

³¹ Ibid., s. 48.

³² Ibid., s. 60 ir 63.

³³ Ibid., s. 37–38.

³⁴ J. A. Herbaczewski, *Głos bolu*, Kraków, 1912, s. 182–184.

³⁵ J. A. Herbaczewski, *Odrodzenie Litwy wobec idei Polskiej*, s. 38.

³⁶ Žr. 12 nuorodą.

Visuomenės demokratizacija ir dvi lietuvių tautinio atgimimo tendencijos

Römerio veikale „Litwa“ suformuluota lietuvių tautinio judėjimo periodizacijos schema iš esmės adekvati Herbačiausko pasiūlytai. Žinoma, tai nereiškia, kad tik Herbačiauskas buvo autorius, o Römeris ją perėmė ir mechanškai naudojo. Manytume, kad panašus požiūris ir nuostatos XX a. pradžioje buvo būdingi didesnei daliai demokratėjančios Lietuvos bajorijos. Visiškai tikėtina, kad Herbačiauskas juos tik susistemino, sukurdamas pakankamai aiškią schemą, ir populiarios brošiūros pavidalu pateikė visuomenei aptarti bei svarstyti. Römerio tokia „nuoga“ schema netenkinu. Jam rodėsi būtina ją papildyti socialinių ir kultūrinių procesų, kurie metų metais vyko Lietuvos visuomenėje, platesne ir gilesne analize. Tik tuomet galima buvo tikėtis, kad ji darys bent kiek veiksmingesnį poveikį lenkiškai kalbančiai visuomenei, reiškiančiai atvirą neprielankumą lietuvių tautiniam sąjūdžiui.

Jau ne kartą rašyta, kad Römeris, beje, panašiai kaip Herbačiauskas, „tikrąjį“, arba „faktinį“, lietuvių tautos atgimimą bendriausiu požiūriu siejo su liaudies emancipacija (t. y. su baudžiavos panaikinimu, valstiečių laisvėjimu ir jų sąmonėjimu), o siauresniu – su iš liaudies kilusių inteligentų įsteigta „Aušra“. Šis faktas buvo radikalus posūkis lietuvių tautos atgimime³⁷.

Čia pat vertėtų priminti, kokia prasme apskritai Römeris vartojo *atgimimo* terminą. Pirmiausia – tai įvairių visuomeninių procesų, iki tol (t. y. iki atgimimo) tepasireiškusių kaip tendencija, virsmas „istorine, konkrečia realybe“ ir galimybė juos derinti. Antra, *tautinis atgimimas* – įmanomas tik liaudžiai aktyviai dalyvaujant ir kultūriniame, ir politiniame visuomenės gyvenime – yra ne kas kita kaip „visų krašto gyventojų cementavimas“, arba, kaip tariant, istoriškai susiformavusios teritorijos gyventojų integravimas į vieningą kultūriškai homogenizuotą bendruomenę (tautą)³⁸. (Šį atgimimo, kaip istorinio-socialinio proceso, bruožą Römeris savo tekste ne kartą pabrėžia. Tautinis atgimimas „cementuoja“ skirtumus, pirmiausia būdingus luominei feodalinei visuomenei. Jiems nykstant ir formuojasi modernioji tauta³⁹.)

Pritardamas Herbačiauskui, Römeris taip pat pripažino ir pabrėžė, kad pirmųjų tautinio atgimimo ženklų pasirodė kur kas anksčiau. Taigi iki tikrojo atgimimo buvęs jo „prieaušris“, o iš liaudies kilę inteligentai turėję savo *les precurseurs* (pirmtakų)⁴⁰ – tai buvo mažiau polonizacijos paveikti vidutiniai ir smulkieji Lietuvos, pirmiausia Žemaitijos, bajorai. Jie liko kultūriškai mažiau nutolę nuo savo „etnografinio pagrindo“ –

liaudies, sugebėjo išsaugoti su ja gyvus ryšius, todėl XIX a. buvo labiau veikiami demokratijos idėjų. Liaudis jiems rodėsi esanti svarbi, reikšminga visuomenės dalis, o liaudies kultūroje jie matė tokių vertybių (pvz., kalba), kokių stokojo bajorų kultūra. Savo veikla žemaičių bajorų etnokultūrinis sąjūdis pirmiausia stengėsi pakeisti visuomenės elito nuostatas liaudies atžvilgiu.

Pasak Römerio, tradicinio Lietuvos elito kultūrinė asimiliacija vyko nevienodai: stambioji bajorija polonizavosi greičiau nei smulkioji, o rytinių LDK žemių – greičiau nei vakarinių⁴¹. Be to, būta politinės ir kultūrinės asimiliacijos skirtumų. „Litwa“ autoriaus manymu, politinė asimiliacija, gal tik išskyrus Žemaitiją, buvusi spartesnė. Lietuvos bajorija „visuomet buvo nuosekli Lietuvos-Lenkijos valstybės rėmėja“⁴². Politinį bajorijos suartėjimą su Lenkija dar labiau stiprino Abiejų Tautų Respublikos žlugimas ir laikotarpis po padalijimų. Jo metu ir lenkų, ir lietuvių politinio elito sąmonėje kristalizavosi ir ėmė dominuoti bendros valstybės ir „vieningos tautos“ idėja. Apibendrinamas Römeris teigė, jog XVIII pab.–XX a. pr. buvusiose Žečpospolitos žemėse jau egzistavo viena politinė makrolygmens tauta (lenkų), kurios dalį sudarė lietuviai⁴³. Tiesa, tai buvusi viena politinės raidos galimybių, kurios jokiū būdu negalima absoliutinti. Padėtis pasikeitė, kai dėl visuomenės demokratizacijos valstietija, kuri iki tol tiesioginės įtakos „tokios tautos formacijai“ neturėjo, ėmė vis labiau reikštis politiniame, kultūriniame gyvenime⁴⁴. Iš tokių Römerio samprotavimų, galbūt pernelyg spekuliatyvių, plaukia bent kelios išvados. Pirma, Lietuvos tradicinio elito politinė ir kultūrinė asimiliacija buvo ilgo istorinio proceso padarinys. Antra, nors ir polonizuota, bajorija nebuvo kažin koks Lietuvos visuomenės „svetimkūnis“, kaip dažnai teigė įvairiausio plauko rusifikatoriai, o priešingai – organiška jos dalis. (Dar knygos pradžioje Römeris pažymėjo, kad „lietuviški polonizuoti elementai“ – bajorija ir katalikai miestiečiai – negali būti laikomi svetimšaliais, atvykėliais ar juolab kolonistais, kaip vokiečių baronai Latvijoje ar Estijoje, nes dauguma jų „istoriškai išauga“ iš to paties etnografinio kamieno kaip ir didžioji krašto gyventojų dalis. Jų „lenkiškumas“ yra

³⁷ M. Römer, *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego*, Lwów, 1908, s. 51.

³⁸ *Ibid.*, s. 21 ir s. 57.

³⁹ *Ibid.*, s. 5.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 20 ir 70.

⁴¹ *Ibid.*, s. 15.

⁴² *Ibid.*, s. 18.

⁴³ *Ibid.*, s. 21.

⁴⁴ *Ibid.*

„...padarinys istorinio proceso, kuris netolygiai veikė įvairius lietuvių tautos socialinius sluoksnius, skaidydamas tautą į įvairias kultūrines grupes“⁴⁵) Tad kokios buvo Lietuvos elito polonizacijos priežastys?

Nesiimsime čia smulkiai aptarti, kaip Rōmeris atsakė į šitaip pateiktą klausimą (nors, tiesą sakant, jam knygoje paskyrė pakankamai daug dėmesio bei vietos). Tik pasakysime, kad, jo nuomone, svarbiausios priežastys buvo: pirma, istoriškai susiformavęs valstybingumo ir kultūros raidos asinchroniškumas. Lietuvos elitą daugiausia dėmesio skyrė valstybės kūrimui, jos stiprinimui, plėtrai. O kultūra tebebuvo „statiška“, t. y. pagonybė ilgą laiką liko svarbiausias ją organizuojantis veiksnys. Todėl valstybė augo, o elito atsparumas svetimų kultūrų įtakoms vis mažėjo⁴⁶. Antra, krikščionybės įvedimas ir pagonybės atsisakymas tik dar labiau susilpnino lietuvių kultūrinį individualumą ir įstūmė visuomenę į „kultūros ir pasaulėžiūros krizę“. (Tiesa, Rōmerio manymu, kiekvienos tautos istorijoje panašūs krizės laikotarpiai yra neišvengiami.) Bet Lietuvoje perėjimas nuo tradicinės (pagoniškosios) kultūros prie universalios (krikščioniškosios) užsitęsęs ir patyręs Lenkijos valstybingumo ir geriau organizuotos kultūros įtaką. Tokiomis sąlygomis kultūriškai aktyvesni „tautiniai elementai“ (pirmiausia tradicinis Lietuvos visuomenės elitai), nesugebėdami suderinti abiejų tradicijų, dažnai mechaniškai perimdavo naujoves, pasiduodavo išorės įtakoms ir pamažu nutauto⁴⁷. Šiuolaikinės istoriografijos požiūriu, tokie Rōmerio samprotavimai, nepagrįsti konkrečiais empiriniais-analitiniais tyrimais, taip pat gali atrodyti pernelyg spekuliatyvūs. (Turbūt nereikia nė priminti, kad amžiaus pradžioje tokių tyrimų paprasčiausiai dar nebuvo.) Mūsų nuomone, šitoks Rōmerio ekskursas į tolimą praeitį nebuvo atsitiktinis ir yra pakankamai svarbus. Jis turėjo padėti įrodyti, kad tautinės kultūros nėra uždaros, istoriškai nekintančios vertybių sistemos, bet, priešingai – per amžius jos patiria įvairių transformacijų (krizių), o kultūrų tarpusavio sąveika (akultūracija) yra neišvengiama, sąlygota įvairių socialinių ir politinių procesų, vykstančių visuomenėje. Todėl visiškai suprantama ir lengvai paaiškinama pasidaro Lietuvos politinio elito asimiliacija. (Tai nėra tik Lietuvos visuomenei būdingas procesas ir juolab negali būti laikomas kokios nors prievartos padariniu.)

Tokios prielaidos leido Rōmeriui pirmųjų lietuvių tautinio atgimimo ženklų ieškoti švelniau polonizacijos paveiktame (t. y. mažiau nuo liaudies, arba etninio pagrindo, nutolusiame) žemaičių bajorų etnokultūriniame sąjūdyje ir teigti, kad „realus“ (arba, kaip „Litwa“ pradžioje rašoma, etnografinis) pabudimas turėjęs savo bajorišką „priešaušrį“. Autoriaus teigimu, būtent šis sąjūdis ir ši Lietuvos bajorijos dalis XIX amžiaus pradžioje ir tapo „lietuviškos kultūrinės kūrybos“ įrankiu⁴⁸. Rōmerio

nuomone, iki žemaičių bajorų kultūrinio sąjūdžio „lietuviška kultūrinė kūryba“ – arba tiesiog lietuviška kultūra – iš esmės buvo plėtojama tik liaudies subkultūros formomis. (Tiesa, su „lietuviška kultūrinė kūryba“ buvo susijusi ir polonizuotesnė, „politiniu-pilietiniu“ požiūriu artimesnė Lenkijai, bet kartu „karštai jaučianti savo tautinį bendrumą su Lietuva“ bajorijos dalis: Teodoras Narbutas, Vladislovas Sirokomlė [Władysław Syrokomla], Liudvikas Jucevičius ir kt.⁴⁵). Pirmiausia todėl, kad luominės visuomenės sąlygomis ji liko kultūriškai pasyviausia socialinė grupė. Taigi svetimos įtakos liaudį veikė kur kas silpniau nei Lietuvos bajoriją. Kita vertus, lietuvių liaudis sukūrė originalią, savitą kultūrą. Lietuvos visuomenei demokratiškėjant, kada ir valstietija išitraukė į kultūrinį ir politinį krašto gyvenimą, kada susiformavo iš jos kilusių inteligentų sąjūdis, liaudies kultūros vertybių socialinė reikšmė išaugo. Nauja tradicija vis labiau ėmė viršų viešajame visuomenės gyvenime. Taip pamažu vyko svarbi lietuvių kultūros transformacija: radosi naujas kultūrinės kūrybos „įrankis“ arba subjektas. Taigi tokia Römerio minčių interpretacija patvirtintų mūsų jau anksčiau padarytą išvadą, kad tautinės kultūros formavimasis (arba tautinė kultūrinė kūryba) – tai ilgas, sudėtingas istorijos procesas, juntantis ir įvairius išorės veiksnius. Toks kultūros – ilgo, prieštaringo *istorijos proceso* – suvokimas leido „Litwa“ autoriui kalbėti apie skirtingus tautinės kultūrinės kūrybos „įrankius“ (mažiau polonizuota bajorija, iš liaudies kilę inteligentai), apie įvairias tautinės kultūros formas (bajorų, liaudies) ir, svarbiausia, apie jų sąveiką, t. y. apie *tautinės kultūros tęstinumą*.

Tokie Römerio samprotavimai liudija, kad jam kaip ir Herbačiauskui vienodai reikšmingos bei svarbios rodėsi (ypač krašto ateities požiūriu) abi Lietuvos kultūroje susiformavusios tradicijos: ir liaudiškoji, ir bajoriškoji. Juk abi jos buvo skirtingos dalys istorinio-kultūrinio paveldo, bendro visai Lietuvos visuomenei (arba kraštui)⁵⁰.

⁴⁵ Ibid., s. 27.

⁴⁶ Ibid., s. 15.

⁴⁷ Ibid., s. 15, 17.

⁴⁸ Ibid., s. 55, 57.

⁴⁹ Ibid., s. 57.

⁵⁰ Istorikas Česlovas Laurinavičius, remdamasis „Litwa“, taip interpretuoja Römerio Lietuvos visuomenės ir krašto sampratą: Lietuva – tai ne tik teritorija, kurioje gyvena žmonės, kalbantys skirtingomis kalbomis, turintys skirtingus politinius siekius ir idealus, bet ir istoriškai susiformavusi visuomenė „...laikui bėgant suaugusi su ta teritorija“. Tokį požiūrį jis laikė krajovalcines savimonės ženklu. (Žr. Č. Laurinavičius, „Mykolas Römeris – Lietuvai, arba dar kartą apie Lietuvos pilietinio paveldo problemą“, – *LAIS*, t. 13: *Mykolas Römeris*, Vilnius, 1996, p. 120–128.

Šia vertėtų prisiminti ir Römerio Lietuvos sampratą, išdėstyta knygelėje „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie“ (Etnografiniai-kultūriniai santykiai Lietuvoje), kuri išleista šiek tiek anksčiau nei „Litwa“. Jos pradžioje autorius pažymi, kad Lietuvą supranta ne *istorinės politinės teritorijos*“ prasme, bet „...išimtinai kaip visuomenę, turinčią individualią kultūrą ir todėl sudarančią vieningą tautinį vienetą“⁵¹. Iš to plauktų, kad svarbiausias angažuoto Lietuvos piliečio tikslas – išsaugoti ir plėtoti unikalumą visuomenės, kuri vadinama Lietuva ir kurios kultūra formavosi per ilgą istorinę evoliuciją. Kita vertus, Römeris puikiai matė, kad esama dviejų tradicijų antagonizmo. Etninių-socialinių bendruomenių (pirmiausia lietuvių – liaudies ir lenkų – bajorų), kurios save identifikuoja tik su viena ar kita kultūrine tradicija, nesutaikoma priešprieša vis aštrėja ir gilėja. Be jokios abejonės, šitokie konfliktai naudingi buvo tik rusų valdžiai, kuri, savo politiką grįsdama principu *divide et impera*, juos tik skatino, stengdamasi įsitvirtinti istorinės Lietuvos žemėse. Taigi Römeriui reikėjo atsakyti į pakankamai sudėtingą klausimą: ar esama visuomenėje bent kokių tendencijų (eventualumų), kurie leistų teigti, kad kylančius tautinius konfliktus („tautinius egoizmus“) galima pergalėti („harmonizuoti“) arba bent jau sušvelninti. Ko gero, būtent toks buvo kontekstas, kai Römeris analizavo lietuvių tautinį atgimimą.

Taigi kitaip nei ankstesniame veikale, kur, pasak Römerio, stengtasi neapsiriboti „etnografinėmis ribomis“, „Litwa“ pagrindinis dėmesys skirtas būtent „etnografinėi Lietuvai“. Jau knygos pradžioje autorius patikslina, jog jo tyrinėjimo objektas – ne LDK, bet etnografinė Lietuva: „...atgimusi vienalytė ir subrendusi savarankiškai plėtrai lietuvių tauta“⁵². Gana daug vietos Römeris skyrė ir tokios Lietuvos ribų aprašymui⁵³. (Neatsitiktinai prie knygos pridėtas žemėlapis. Tiesa, autorius anaip tol nelaikė jo visiškai tikslu.) Sprendžiant iš aprašymų bei minėto žemėlapio, Römeriui etnografinė Lietuva visiškai sutapusi su etnolingvistine, t. y. su ta Lietuvos visuomenės dalimi (valstiečiais), kuri kalbėjo lietuviškai ir kurios kultūrinius, o vėliau ir politinius siekius tiesiogiai išreiškė iš jos kilę inteligentai. Jų sąjūdis kalbą laikęs moderniosios tautos pagrindu. (Pridursime, jog dažnai lietuvių visuomenės veikėjai, apibrėždami etnografinės Lietuvos ribas, šalia kalbos minėjo ir kitus „papildomus“ kriterijus: liaudies papročius, architektūrą ar net liaudies „lietuvišką sielą“, taip etnografinę Lietuvą sutapatindami su Vilniaus, Kauno, Gardino bei Suvalkų gubernijų teritorijomis arba bent iš dalies su istorine Lietuva.) Čia trumpam stabtelkim.

Įvairiuose XIX a. pabaigos–XX a. pradžios ir lietuvių, ir nelietuvių autorių tekstuose sąvokos „etnografinė Lietuva“, „etnografinė kultūra“, „etnografinė medžiaga“, „etnografinės ribos“, „etnografinis principas“ ir

pan. buvo pakankamai plačiai vartojamos. Neanalizuosime išvardintų sąvokų visų galimų semantinių niuansų, bet apsistosim ties keliais, kurie, mūsų nuomone, turėtų padėti geriau suprasti Römerio interpretacijas.

Apskritai XIX a. pirmojoje pusėje etnografijos objektu laikytos „mažiau civilizacijos“ paveiktos etninės bendruomenės, o jų aprašymas turėjo prisidėti prie efektyvesnio tokių bendruomenių valdymo. Tiesa, tokia etnografijos ir etnografiškumo samprata nebuvo vienintelė. Egzistavo ir vadinamoji „švietėjiška“ pažiūra, kur galutinis mokslinio (etnografinio) tyrinėjimo tikslas – primityvių bendruomenių materialinio bei dvasinio gyvenimo sąlygų gerinimas. Maždaug XIX a. viduryje etnografijos objektu imtos laikyti jau ne tik primityvios, bet apskritai visos glaudžiais „dvasiniais ryšiais“ susietos žmonių bendruomenės, o stipriausi tokie – kalba, religija, teisė⁵⁴. Tiesa, vis dar pabrėžtinai pažymima, kad etnografija neturinti nieko bendra su „valstybinėmis visuomenėmis“. Vertėtų pridurti, kad toks „etnografinio“ ir „primityvaus“ tapatinimas išliko iki pat XX a., tik kiek sušvelnėjo ir dažnai buvo visai maskuojamas. Štai XIX a. pabaigoje vis dažniau kalbama apie kuo išsamesnį, visapusiškesnį etninių bendruomenių ryšių aprašymą ir beveik nebeužsimenama apie jų civilizacinį pobūdį⁵⁵. Ir tai visiškai suprantama: visuomenei demokratėjant, kuriantis moderniosioms tautoms iki tol menkaverčių „etnografinių gaivalų“ socialinis statusas smarkiai išaugo. Svarbiausiu kiekvieno politinio elito uždaviniu tapo tos gyventojų „masės“ įtraukimas į kultūrinį-politinį visuomenės gyvenimą, žinoma, tik tam elitui palankia politine forma. Jų primityvizmo akcentavimas būtų tik stabdęs šį procesą. Sudėtingesnė padėtis buvo tose visuomenėse, kur egzistavo bent keli dėl įtakos liaudžiai besivaržantys politiniai elitai.

Manytume, kad XIX–XX a. sandūroje nusistovėjo maždaug tokia „etnografinių“ ir „primityvių“ (necivilizuotų) etninių bendruomenių samprata: pirmiausia tai tokios, kurios „nespėjo“ sukurti jokių apsauginių politinės būties formų; antra, tai ir tokios bendruomenės, kurios nesukūrė praeityje ir nekuria dabartyje jokių savo kultūrinės ir (ar) politinės plėtros projektų bei programų. Glaustai savo požiūrį į tokias etnines bendruomenes Römeris išdėstė straipsniuose, kurie buvo išspausdinti 1911 m. „Lietuvos žiniose“. Jo nuomone, tarp etnografinių darinių,

⁵¹M. Römer, *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*, Kraków, 1906, s. 3.

⁵²M. Römer, *Litwa*, s. 3.

⁵³Ibid., s. 3–4.

⁵⁴*Encyklopedia powszechna*, t. 8, 1861, s. 464–465.

⁵⁵*Welka encyklopedia powszechna ilustrowana*, t. 19, 1897, s. 667–668.

t. y. „liaudies, kalbančios lenkiškai arba lietuviškai“, nėra esmingesnio skirtumo, nes „kalba čia yra vien įrankis, vien forma, bet neišreiškia visuomeniškai skirtingo turinio“. Tokie skirtumai, pasak autoriaus, dar negali būti laikomi tautiniais⁵⁶. Taip yra todėl, kad, civilizacijos požiūriu, *visos liaudys* yra visiškai vienodo sąmoningumo. Kitame straipsnyje vėl teigta, kad liaudis, kad ir kokia kalba ji kalba, savo „etniškoje kultūroje visur viena ir tapati“, o jos „etnografijos pagrindžiai visur tie patys“. Tačiau kalbinės ribos nėra aiškios, egzistuoja kalbų „sumišimas“, vienos kalbos „sutirpimas“ kitoje, nors dažniausiai būtent skirtinga kalba remiantis mėginama liaudį padalyti į dvi viena kitą neapkenčiančias tautas⁵⁷.

Žinia, šitokie Römerio samprotavimai buvo pareikšti polemikoje su Antanu Smetona. Todėl pravartu būtų prisiminti ir pastarojo nuostatas. Jo nuomone, „toli gražu ne vistiek ar ta forma [t. y. kalba – V. S.] paliks lietuviška ar pasikeis lenkiška“, nes naujomis istorinėmis-kultūrinėmis sąlygomis jau esą nebegalima suprasti lenko be lenkiškos kalbos, o lietuvių be lietuviškos. Priešingu atveju „atbundanti“ lietuvių tauta galinti likti be savo „etnografinės medžiagos“, t. y. be liaudies⁵⁸. (Tiesa, tame pat straipsnyje Smetona akcentavo distinkciją tarp „Lietuvos etnografinės kultūros“, t. y. liaudiškosios subkultūros, ir „šiandieninės kylančios kultūros“, arba, kitaip tariant, lietuvių tautinės kultūros. Tai du kokybiškai skirtingi dalykai.)

Römeris, be abejonės, suprato, kad naujomis istorinėmis sąlygomis bet kokia visuomeninė-politinė srovė, jeigu ji nori būti demokratinė, siekdama savo tikslų, privalo gauti kuo didesnę visuomenės paramą. Tuometinės Lietuvos sąlygomis ji turėjo būti aktyviai remiama liaudies, arba valstiečių. Smetonos kiek metaforiškai nusakyta perspektyva likti be „savo“ liaudies XX a. pradžioje pirmiausia buvo aktuali Lietuvos tradiciniam elitui. Tai Römeris taip pat gerai suprato. Tuo metu jau radosi iš lietuvių liaudies kilęs kultūrinis-politinis elitas (lietuvių inteligentija), „tiesiogiai“ išreiškęs įvairius jos visuomeninius poreikius. Ir, kas svarbiausia, tarp to naujojo, „modernaus“, elito ir liaudies nebuvo jokių kultūrinių, socialinių ar ekonominių prieštaravimų. Visiškai kitokie santykiai vyravo tarp „prabudusios“ liaudies ir tradicinio elito. Pasak Römerio, Lietuvos bajorija, ypač jos konservatyviausioji dalis, vis dar nelaiškė valstietijos teisėtu visuomenės nariu arba, kaip dauguma, manė ją esant pavojingą dėl visiškai priešingų socialinių-ekonominių interesų. Nesugebėdamas įveikti luominės galvosenos ypatumų, tradicinis elitas tolu nuo liaudies, vis labiau orientuodamasis ne į Lietuvos visuomenę, krašto poreikius, bet į tautinę Lenkiją⁵⁹.

Priešingai šiai bajorijos daliai, mūsų autorius „liaudies prabudimą“ manė esant neišvengiamą istorinį procesą, moderniosios lietuvių tautos

kūrimosi prielaidą, neatsiejamą nuo bendro Lietuvos visuomenės demokratėjimo. Štai knygelėje „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie“ jis pabrėžia, kad lietuvių tautinis judėjimas savo prigimtimi *demokratinis, arba liaudinis, nes remiasi valstietija*. Priežastis – lietuvis Lietuvoje yra tik valstietis arba iš valstiečių kilęs inteligentas⁶⁰. „Litwa“ pažymima, jog neigiamą lenkų požiūrį į lietuvių tautinį judėjimą pagimdęs nesuvokimas *Lietuvos visuomenėje vykstančio demokratizacijos proceso*⁶¹. O kaip Römeris suvokė šį procesą?

Visuomenės demokratėjimas pačia bendriausia prasme – tai luominių santykių, pagrįstų privilegijų skirtumais, irimas ir formavimasis naujų klasinių santykių, kurių pagrindas turiniai, nuosavybės skirtumai. Šio proceso pradžios, Römerio manymu, reiktų ieškoti XVIII a. pabaigoje. Būtent 1791 m. Gegužės 3 dienos konstitucija, susilpninusi luominę visuomenės struktūrą, žymėjo perėjimą nuo luominio prie modernesnio – turtinio – visuomenės sąrangos principo⁶². Visiškai suprantama, kad iš esmės būdama juridiskai beteisė, t. y. neturėdama jokių privilegijų, luominėje visuomenėje liaudis kartu buvo ir kultūriškai izoliuočiausia socialinė grupė. Valstiečiams dėl luominių skirtumų buvo neprieinami elitinės kultūros laimėjimai, o didžioji visuomeninio-politinio elito dalis dėl tos pačios priežasties su panieka vertino liaudies kultūrinės vertybes. Be to, pasak Römerio, Lietuvoje elito kultūros plėtra nebuvo tiesiogiai susijusi su liaudies „etniniu pagrindu“, t. y. ji buvo sąlygota „polonizuotų visuomenės elementų“⁶³. Būta ne tik elito ir liaudies kultūrų skirtumų, bet ir pati liaudies kultūra nepasižymėjo vienalytiškumu. Ir tai visiškai suprantama. Römerio nuomone, iki savo prabudimo liaudis nebuvo tokia

⁵⁶ M. Römeris, „Vilniaus lenkų-pirmievių balsas“, *Lietuvos žinios*, 1911, balandžio 21 (gegužės 4), nr. 45.

⁵⁷ M. Römeris, „Atsakymas ‚Vilties‘ p. A. Smctonai“, *Lietuvos žinios*, 1911, gegužės 12(25), nr. 54.

⁵⁸ A. Sm. [Antanas Smctona], „Dėl p. Römerio demokratizmo“, *Viltis*, 1911, gegužės 18(31), nr. 56.

⁵⁹ Maždaug taip Römerio svarstyta *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*, p. 22 ir 1909 m. parašytame straipsnyje „Lenkų ir Lietuvių ginčas“. Jame teigta: „Tiesa, šviesiausioji ir labiausiai demokratiška bajorijos dalis, kuri lengviau už kitus būtų galėjusi lietuvių judėjimą suprasti, sukilimui 1863 metų nenusisėkus, liko pašalinta iš Lietuvos“. Plačiau žr.: M. Römeris, „Lenkų ir Lietuvių ginčas“, *Lietuvos ūkininkas*, 1909, gegužės 27 (birželio 9), nr. 21.

⁶⁰ M. Römer, *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*, s. 24.

⁶¹ M. Römer, *Litwa*, s. 100.

⁶² *Ibid.*, s. 54.

⁶³ *Ibid.*, s. 28.

susitelkusi, „kristalizuota“. Liaudies kultūros skirtybės, tarp jų ir regioninės, susiformavo veikiamos pačių įvairiausių (kultūrinių, politinių, administracinių) išorės veiksmų⁶⁴. Pratešiant Römerio mintį ir turint galvoje anksčiau minėtas luomines visuomenės ypatybes, tiksliau būtų kalbėti ne apie homogenizuotą liaudies kultūrą, bet apie heterogenines liaudies kultūras.

Ypač savita liaudies kultūra susiformavo etnografinės Lietuvos pakraščiuose. Čia maišėsi, kryžiuosi įvairūs kultūriniai (etniniai) elementai, stipresnė buvo išorės įtaka. Taip pietvakarinėje „Vilniaus Lietuvos“ dalyje susidarė „originali ir keista“ lietuviškai-lenkiškai-baltarusiška liaudies kultūros formacija, kurios tautinę priklausomybę, remiantis vien kalbos kriterijumi, nėra taip paprasta nustatyti. Kiti etnografinės Lietuvos regionai – „Kauno Lietuva“ – kurią, pasak Römerio, sudaro Kauno, Ukmergės, dalis Panevėžio, Zarasų apskritys bei Žemaitija (Telšių, Raseinių, Šiaulių apskritys) – buvo silpniau veikiami išorės įtakų ir todėl čia liaudies kultūrinis „individualumas“ akivaizdesnis⁶⁵. Apibendrinamas mūsų autorius ir darė išvadą, jog liaudies kultūra priklausomai nuo įvairių išorės veiksmų intensyvumo įvairavo, keitėsi, įgydama specifinių regioninių bruožų⁶⁶. Tiesa, Römerio manymu, šių skirtumų nevertėtų pernelyg sureikšminti, nes XIX a. antrojoje pusėje jie vis sparčiau nyko. Naujas stiprus impulsas visuomenei demokratėti buvo baudžiavos panaikinimas. Jis lėmė tolesnę bei gerokai spartesnę liaudies kultūros „kristalizaciją“, t. y. regioninių skirtumų nykimą, ir vedė prie lietuvių tautos „telkimosi“, t. y. formavimosi. Panaikinus baudžiavą, valstiečiai galėjo tiesiogiai dalyvauti visuomenės kultūriniame ir politiniame gyvenime. Valstiečių kova su lietuviškos spaudos draudimu, vėliau aktyvus jų dalyvavimas 1905 m. revoliucijoje liudijo išaugusį lietuvių liaudies sąmoningumą. Kita vertus, rodė, kad lietuvių valstietis tampa vis svarbesne, reikšmingesne socialine jėga, galinčia daryti įtaką Lietuvos visuomenės raidai. Metaforiškai tariant, iš „etnografinės medžiagos“, istorijos objekto liaudis tapo aktyviu istorijos veikėju, subjektu.

Šitokia liaudies „prabudimo“ ir lietuvių tautinio atgimimo samprata (istoriškai neišvengiamas visuomenės demokratizacijos padarinys) iš esmės buvo būdinga ir lietuvių tautiniams demokratams. Tačiau jų ir Römerio demokratizmas turėjo kelis esminius skirtumus. Römerio nuomone, tautos „etnografinis pagrindas“, „etnografinė kultūra“, „liaudis“ istoriškai iš lėto keitėsi, įgydami vienu bruožų, kitus prarasdami. Tautiniams demokratams „etnografinis pagrindas“ – greičiau antistorinė substancija, kuri laikui bėgant lieka beveik nepakitusi. Jiems svarbiau, remiantis objektyviais kriterijais, išsiaiškinti, kuo „sava“ liaudis skiriasi nuo „svetimų“, nustatyti „savos“ liaudies gyvenamąją teritoriją, neleisti jai sumažėti

arba, priešingai, stengtis ją praplėsti. Todėl visiškai suprantama, kodėl tautiniai demokratai pirmiausia skelbėsi visapusiškai giną tik „savosios“ liaudies interesus. O Rōmeriui Lietuvos visuomenę sudarančių *liaudžių* etnografiniai-kultūriniai skirtumai neatrodė tokie reikšmingi, nes tebuvo nepakankamo jų civilizuotumo rezultatas. Pagrindinis uždavinys – kaip patenkinti vis beaugančius liaudžių socialinius-kultūrinius poreikius, „neardant“ istoriškai susiformavusios Lietuvos visuomenės, „krašto“.

Visuomenės demokratizacija, pasak Rōmerio, turėjo įtakos ir bajoriškajam mentalitetui, ir kultūrinių vertybių evoliucijai. Lietuvos bajoriškoji tradicija taip pat demokratėjo. Todėl tarp „iš prigimties“ demokratinio lietuvių tautinio sąjūdžio ir demokratėjančio tradicinio Lietuvos elito (tiksliau, tos jo dalies, kuri nebesupranta lietuviškai) buvo visiškai įmanomas sutarimas, arba, Rōmerio žodžiais, „istorinė sintezė“. „Litwa“ nepateikia nuoseklios „programos“, kurią teliktų įgyvendinti ir šitaip pasiekti „bajoriškos“ ir „liaudiškos“ tradicijų sintezę. Daugiau dėmesio čia skirta analizei veiksnių, kurie tokiai konsolidacijai trukdo ir apsunkena jos įgyvendinimą. Vis dėlto kelias bendresnio pobūdžio nuostatas Rōmeris pareiškė⁶⁷. Pirma, siekiant sutarimo, būtina atsisakyti „vienpusiškumo“, kai vertinama istorinė, kultūrinė ir eventualiai politinė Lietuvos raida. Tai reiškia, jog negalima Lietuvos visuomenės istorinės plėtros vertinti tik vienos tradicijos (liaudiškosios ar bajoriškosios) požiūriu. Iš to plaukia antra: būtina „harmonizuoti ir atsižvelgti į abi tendencijas“ ir, kas ypač svarbu, tolesnį krašto kultūrinį rutuliojimąsi plėtoti „istorinio *status quo* pagrindu“⁶⁸. Šitą Rōmerio mintį galima būtų aiškinti taip: visi kultūriniai ar politiniai Lietuvos raidos projektai, nesvarbu, kokios Lietuvos politinės jėgos juos formuluotų, turėtų remtis istorinės Lietuvos, t. y. LDK, valstybinėmis-pilietinėmis tradicijomis (žinoma, modifikuotomis).

Aiškindamasis, kas trukdo tokiai „istorinei sintezei“ bei lietuvių ir lenkų politinių jėgų konsolidacijai, Rōmeris daugiau dėmesio skyrė ne tiek išorinių (caro valdžios politika Lietuvoje), kiek vidinių veiksnių analizei. Taigi pirmiausia aiškinosi, kokios politinės tendencijos būdingos lietuvių tautiniam sąjūdžiui. Jau knygelėje „Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie“ jis rašė, kad šalia demokratizmo lietuvių tautiniame judėjime ima ryškėti *nacionalistinės* tendencijos⁶⁹. Kokia prasme Rōmeris vartojo savo-

⁶⁴Ibid., s. 13.

⁶⁵Ibid., s. 9, p. 396, ir s. 8, s. 10.

⁶⁶Ibid., s. 31.

⁶⁷Ibid., s. 100–101.

⁶⁸Ibid., s. 101.

⁶⁹M. Rōmer, *Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie*, s. 25.

kas *nacionalizmas*, *nacionalistinis*? Pirmiausia – tai ideologija, doktrina, tiksliau, viena doktrinų, kuri iškilo lietuvių tautiniame judėjime. Todėl, pasak Römerio, būtina *nacionalistinę doktriną* skirti nuo socialinio-kultūrinio *modernųjų tautų formavimosi* proceso⁷⁰. Kas gi būdinga tokiai ideologijai-doktrinai? Teoriškai tautinės kultūros formavimesi ji neigia skirtingų „kultūrinių veiksnių tarpusavio sąveiką“, arba kultūrinį pliuralizmą, visuomenės evoliuciją grįsdama idealizuotos, „grynos“ tautos samprata. Lietuvių nacionalistai savo politine praktika siekia išstumti visus „rasiškai“ svetimus elementus iš Lietuvos visuomenės, o Rusijos valdžią mano esant gerą įrankį tam darbui atlikti⁷¹. Kita vertus, Römerio nuomone, lietuviškoji nacionalizmo atsiradimas buvo neišvengiamas. Pirmia, dėl neigiamos lenkiškosios visuomenės dalies požiūrio į lietuvių tautinį atgimimą. Antra, ši ideologija žymėjo iš esmės objektyvią transformaciją lietuvių sąjūdyje: perėjimą nuo kultūrinių tautos raidos projektų (kova dėl spaudos panaikinimo) prie politinių (politinės autonomijos reikalavimas)⁷². Mūsų nuomone, šie Römerio samprotavimai perša tokią mintį: nacionalistinės tendencijos, net jei ir neišvengiamos, vis dėlto yra pavojingos, kadangi kelia grėsmę istoriškai susiformavusios socialinės kultūrinės bendruomenės – krašto visuomenės – vientisumui. Paprasčiau tariant, kiekvienas nacionalizmas, kovodamas už „savo“ tautinės bendruomenės interesus, „iškreiptai“, pragmatiškai vertina visus „svetimus“, ar pastarieji padeda, ar trukdo „savos“ tautos evoliucijai. Naujai besiformuojančioje XX a. pradžios situacijoje, vykstant spartesnei visuomenės politizacijai bei politinei diferenciacijai, toks pragmatizmas ar, tiksliau, egoizmas darėsi vis pavojingesnis. Mat šitokia galvosena „bendras“ – krašto visuomenės – interesas galėjo atrodyti tik kaip realaus socialinio turinio neturinti teorinė spekuliacija.

Aprašinėdamas lietuvių tautinio judėjimo politizaciją (nuo politinių partijų atsiradimo iki Didžiojo Vilniaus Seimo), veikale „Litwa“ Römeris jau nagrinėjo, kuri tendencija – demokratinė ar nacionalistinė – turi daugiau galimybių įsitvirtinti. Štai rašydamas apie 1902 metų Lietuvių demokratų partijos programos projektą, Römeris daugiausia vietos skyrė lozungui „Lietuva – lietuviams“⁷³. Jis buvo neatsiejamas nuo Lietuvos politinės autonomijos etnografinėmis ribomis reikalavimo ir liudijo lietuvių judėjimo politinį brandumą. Tačiau kartu, Römerio nuomone, dėl nepakankamo „vidinio aiškumo“ šis šūkis buvo pavojingas. Jei juo teigiama, jog projektuojama valstybė, jos institutai turi tarnauti visų krašto gyventojų – piliečių interesams (orig. mieszkanców-obywateli krajowych), tai šūkis visiškai demokratinis ir atitinka moderniosios valstybės koncepciją. Bet jei valstybė ir teritorija tapatinama su vyraujančia tautybe (narodowość), atsisakant valstybės kūrime pilietiškumo principo (czynnik

obywatelski), tai šūkis suprantamas „nacionalistinės koncepcijos rėmuose“. Tąsok formulė „Lietuva – lietuviams“ daliai krašto gyventojų, kurie kultūriniai (pirmiausia etnolingvistiniai) požiūriu nėra lietuviai, nelaiduotų piliečio teisių⁷⁴. Todėl demokratinėse programose šio lozungo siūlė vengti, keisti jį kitu – „Lietuva – Lietuvos piliečiams“. 1903 m. LDP programinius teiginius Römeris manė esant visiškai demokratiniais. Jie politinę autonomiją grindė jau „krašto pilietiškumo“ (orig. obywatelstwa krajowego) principu. Nebeliko čia ir formuluotės „Lietuva – lietuviams“⁷⁵.

Panašų kontekstą taip pat turi lyginimas dviejų dokumentų – 1905 m. lapkričio mėn. memorandumo Rusijos Ministrų Tarybos pirmininkui grafui Sergejui Vitei ir 1905 m. gruodžio mėn. Didžiojo Vilniaus Seimo nutarimų. (Tai, žinoma, nereiškia, jog Römeris juos laikė lygiareikšmiais. Memorandumas, bent jau formaliai, išreiškė vienos politinės grupuotės [tautinių demokratų] siekius, o Vilniaus Seimo sušaukimas, ir ypač jo nutarimai žymėjo lietuvių tautinio atgimimo kulminaciją, kai lietuvių tauta pirmą kartą viešai deklaravo siekį svarankiškai tvarkytis etnografinėje Lietuvos teritorijoje⁷⁶.) Römerio manymu, memorandume suformuluoti reikalavimai iš esmės buvo teisingi, bet *kriterijai*, kuriais jie grindžiami, klaidingi arba nedemokratiniai, t. y. nacionalistiniai. Plačiau, tiksliau, istoriškai, suprastoje „etnografinėje Lietuvoje“, kurią, pasak memorandumo autoriaus Jono Basanavičiaus, sudarė Vilniaus, Kauno, Gardino, Suvalkų gubernijos bei Kuršo dalis, lenkai ir žydai buvo laikomi „atėjūnais“, t. y. svetimšaliais, o baltarusiai – „suslavėjusiais lietuviams“ ir automatiškai – jų neatsiklausus – įtraukiami į Lietuvos sudėtį. Šitoks požiūris, Römerio supratimu, buvo klaidingas, nacionalistinis, nes visiškai

⁷⁰Ibid., s. 19–20.

⁷¹Ibid., s. 19 ir s. 28.

⁷²Ibid., s. 25. Tiesa, čia pat pastebima: nors nacionalistinės doktrinos atsiradimas neišvengiamas, bet tradiciniams Lietuvos elitui demokratėjant lietuvių tautinis sąjūdis jos turėtų atsisakyti.

⁷³Plačiau apie Lietuvių demokratų partijos programines nuostatas 1902–1903 m. žr.: R. Miknys, *Lietuvos demokratų partija*, Vilnius, 1995, p. 32–43.

⁷⁴M. Römer, *Litwa*, s. 298.

⁷⁵Ibid., s. 308.

⁷⁶Plačiau apie memorandumą ir Didįjį Vilniaus Seimą žr.: E. Motieka, „Didžiojo Vilniaus seimo preliudija: memorandumas Rusijos vyriausybei“, – *LAIS*, t. 3: *Lietuvos valstybės idėja (XIX a.–XX a. pradžia)*, Vilnius, 1991, p. 199–229. Tame pat tome publikuojamas ir pats memorandumo tekstas, kurį taip pat parengė Egidijus Motieka: idem, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius, 1993, Disertacijos humanitarinių mokslų srities istorijos krypties daktaro laipsniui įgyti mašinraštis.

nesirėmė Lietuvos visuomenės istorine evoliucija⁷⁷. Skeptiškai jis vertino ir memorandumo istorinę dalį, tautinių demokratų bandymus formuluoti politinius siekius, remiantis istorine praeitimi. Römeris rašė:

„Pati savaime, istorinė praeitis negali būti šiuolaikinių teisių [taip teikdamas, Römeris turėjo mintyje moderniųjų tautų kultūrines-politines aspiracijas – V. S.] pagrindas. Formuluojant teises, istorinė praeitis tik tiek gali būti vertinga, kiek ji reiškiasi gyvais socialiniais santykiais... Tautų teisės kyla iš jų poreikių ir iš visuomeninės evoliucijos, o tai yra istorinės praeities padariniai. Bet juk istorinė praeitis, kuri šiuolaikiniame gyvenime nepasireiškia, būti teisių pagrindas negali“⁷⁸.

Ir visiškai kitaip mūsų autorius vertino Vilniaus Seimo nutarimus.

Jų nuoseklus įgyvendinimas galėtų prisidėti ne tik prie lietuvių, bet ir prie visos Lietuvos visuomenės laisvėjimo. Kuo remdamasis Römeris padarė tokią išvadą? Seimo nutarimuose suformuluota Lietuvos autonomijos koncepcija – „etnografinė Lietuva“ (branduolys) ir „tie pakraščiai“, kurie „dėlei ekonomiškų, kultūriškų, tautiškų arba kitų priežasčių traukia prie to branduolio ir kurių gyventojai priklausyti prie jos panorės“ – jam atrodė visiškai „patenkinama“, demokratinė. Mat buvo pagrįsta ne tik objektyviais – lingvistiniais, etnografiniais – kriterijais, kurie gali būti „laisvai“ taikomi, bet ir subjektyviais, t. y. pačių „pakraščių“ gyventojų *laisva valia, noru* dėtis prie „etnografinio branduolio“ arba nesidėti. Šitokio kriterijaus eventualus taikymas, Römerio manymu, padėtų išsaugoti krašto visuomenės istorinį-kultūrinį bendrumą ir palengvintų politinę istorinių Lietuvos žemių konsolidaciją⁷⁹. Nutarimų demokratiškumą liudijo ir kiti dalykai: galimybė valsčių administracijoje vartoti gimtąją kalbą (nebūtinai lietuvių), laisvi, visuotiniai, lygūs rinkimai į būsimą autonomijos Seimą. Tokiomis prielaidomis remdamasis Römeris ir padarė išvadą, jog suvažiavimo rezoliucijose „nacionalistinės tendencijos“ neatsispaudė.

Žinoma, tokia optimistinė išvada ir pačiam „Litwa“ autoriui neatrodė galutinė. Pusiausvyra tarp *nacionalistinės ir demokratinės* tendencijų lietuvių tautinio sąjūdžio ideologijoje buvo pakankamai netvirta. Jų tarpusavio sąveika priklausė nuo daugelio veiksnių. (Ne tik nuo jėgų išsidėstymo lietuvių politiniame pasaulyje, bet ir nuo įvairių išorės veiksnių.) Römerio manymu, lietuvių tautinis judėjimas buvo „iš prigimties“ demokratinis, nes susiformavo kaip objektyvaus istorinio proceso – visuomenės laisvėjimo – padarinys. Antra, etnosocialiniu požiūriu, buvo liaudinis ir pirmiausia orientavosi į liaudies kultūrų vertybes. Tačiau, kita vertus,

judėjimui politizuojantis, šie veiksniai nebegalėjo apsaugoti jo nuo nacionalistinių tendencijų. Tą apsauginį vaidmenį, pasak Römerio, galėjo suvaidinti *krašto visuomenės* idėja ir visų jos gyventojų konsolidacija *pilietiškumo* principu.

1993–1994 metai

⁷⁷M. Römer, *Litwa*, s. 430–431.

⁷⁸*Ibid.*, s. 430.

⁷⁹*Ibid.*, s. 396–397.